

О.В. Шубравська (Інститут економіки та прогнозування
НАН України, м. Київ, Україна)

АГРОПРОДОВОЛЬЧИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ В МАКРОЕКОНОМІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті обґрунтовано роль і значення сільського господарства й агропродовольчого виробництва в національному господарському комплексі України, визначено основні проблеми сучасного агропродовольчого розвитку, розроблено пропозиції щодо забезпечення збалансованості в розвитку аграрної й пов'язаних з нею галузей вітчизняної економіки.

*Ключові слова: агропродовольчий комплекс, макроекономічні пропорції, проблеми розвитку.
Літ. 14.*

Е.В. Шубравская (Інститут економіки і прогнозування
НАН України, г. Київ, Україна)

АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ КОМПЛЕКС УКРАИНЫ В МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

В статье обоснованы роль и значение сельского хозяйства и агропродовольственного производства в национальном хозяйственном комплексе Украины, определены основные проблемы современного агропродовольственного развития, разработаны предложения относительно обеспечения сбалансированности в развитии аграрной и связанных с ней отраслей отечественной экономики.

Ключевые слова: агропродовольственный комплекс, макроекономические пропорции, проблемы развития.

O.V. Shubravska (Institute of Economics and Forecasting of National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

AGROFOOD COMPLEX IN UKRAINE: THE MACROECONOMIC DIMENSION

The article grounds the role and contribution of agriculture and its agrofood sector within the national economic complex of Ukraine, also determining the key problems of the contemporary agrofood development; propositions on balancing the development of agriculture and the related sectors of national economy are carried out.

Keywords: agrofood complex; macroeconomic proportions; problems in the development.

Постановка проблеми. Аграрний сектор, як відомо, є однією з найважливіших складових будь-якої національної економічної системи. До того ж, він має певну особливість, найбільш помітну в кризові періоди. Пов'язано це з тим, що сільськогосподарське виробництво відноситься до розряду традиційних, тобто таких, які виробляють продукцію масового вжитку. Тому в періоди економічного підйому воно розвивається порівняно повільніше, ніж інші види діяльності. Однак під час кризи й економічного спаду аграрний сектор демонструє вищий рівень стійкості, що дозволяє йому перетворюватися на відчутний стабілізуючий чинник розвитку національної економіки. Це зумовлює й різний ступінь впливу сільського господарства й агропродовольчого виробництва на макроекономічні параметри вітчизняного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню проблем розвитку сільського господарства й агропродовольчого виробництва присвячено праці, зокрема, таких авторів, як В. Андрійчук [1], М. Дем'яненко [2], М. Кропивко [8], Б. Пас-

хавер [3], М. Шпичак [9], В. Юрчишин [11] та інших. Водночас глибшого аналізу потребує визначення впливу галузі на динаміку показників розвитку національної економіки в контексті дослідження основних сучасних проблем сільськогосподарського виробництва.

Основною метою дослідження є аналіз місця і ролі сільського господарства в національному господарському комплексі та виявлення найбільш значущих проблем, розв'язання яких сприятиме розвитку галузі й національного господарського комплексу в цілому.

Основні результати дослідження. Відмічений вище прояв стабілізуючої ролі сільгоспвиробництва в розвитку соціально-економічних процесів у різні періоди економічного розвитку був підтверджений сільським господарством України. В 2008 р. воно стало лідером вітчизняної економіки за зростанням обсягів виробництва (17,5%), проте вже в 2010 р. сільське господарство мало від'ємний приріст (1,5%), хоча в цілому по економіці випуск зріс на 5,4%.

Ще однією особливістю сільського господарства є те, що ця галузь суттєво залежить від погодних умов, що визначає її об'єктивну вразливість, волатильність урожаїв, валових зборів і дохідності виробників та, у зв'язку з цим, недостатню стабільність розвитку й потребу в суттєвій підтримці з боку держави.

Нестійкість погодних умов й відстала вітчизняна агротехніка зумовлюють відчутні щорічні коливання урожайності сільськогосподарських культур, яка до того ж, незважаючи на наявність в Україні родючих ґрунтів, значно поступається розвиненим країнам. Так, середня врожайність зернових і зернобобових, цукрових буряків, овочів і баштанних за період 2000–2009 рр. в Україні була в 2–2,5 раза нижчою, ніж у країнах Західної Європи і США [12].

Нестабільність річних обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, у свою чергу, призводить до неоднозначного впливу галузі на макроекономічну ситуацію в країні: в окремі роки сільське господарство виступає у ролі прискорювача темпів зростання національної економіки, в інші – їх гальма. Водночас частка сільського господарства у випуску всіх галузей національної економіки, хоча й поступово скорочується порівняно з 90-ми роками минулого століття (коли вона становила понад 18%), усе ж залишається достатньо вагомою (приблизно 8% у 2010 р. у поточних цінах і майже 15% – у порівнянних¹).

На відміну від 2010 р., 2011 р. виявився надзвичайно сприятливим для сільського господарства. За даними Державної служби статистики України, обсяг виробництва валової продукції галузі в усіх категоріях господарств збільшився на 17,5%, при цьому на сільськогосподарських підприємствах валова продукція зросла на 23,8%, а в господарствах населення – на 12,3%. Особливо відчутно зросло рослинництво – на 28,2%, а тваринництво – на 2,5%² [6].

¹ розрахунки здійснено науковцями Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

² Водночас відбулося зменшення обсягів промислового виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (на 0,7% порівняно з попереднім роком та на 9,6% протягом грудня 2011 р.), що насамперед було спричинене обмеженим платоспроможним попитом населення країни.

Це означає, що в прирощенні основних макроекономічних характеристик у 2011 р. роль сільського господарства була дуже відчутною: приблизно чверть усього приросту випуску і ВДВ. Проте це не призвело до значних змін у макроекономічній структурі. Так, частка сільського господарства в загальноєкономічному випуску і ВДВ зросла до 8,8 та 9,6% відповідно. Хоча й така частка є відносно високою і свідчить про значну аграрну спрямованість економіки України (у найрозвиненіших країнах світу питома вага сільського господарства у національному ВВП становить близько 1–3%, зокрема, в США – 0,9%).

Поточний 2012 р. передбачається значно менш сприятливим для розвитку сільськогосподарського виробництва через складні погодні умови, які спостерігалися в осінньо-зимовий період, що спричинило загибель посівів озимих та їх незадовільний стан на початок весняної посівної. Згідно з попередніми даними Укргідрометцентру, озима пшениця загинула на 35–40% засіяних площ, озиме жито – на 20%, ячмінь – на 60–70%, ріпак – на 50–60% площ. У зв'язку з цим прогнозується, що валовий збір озимої пшениці в Україні в поточному році може знизитися на 37–46% порівняно з 2011 роком. Водночас, імовірніше за все, у 2012 р. на фоні падіння виробництва в рослинництві можна очікувати, що достатній запас кормів дозволить підвищити темп зростання продукції тваринництва, хоча в першому кварталі й триває скорочення поголів'я корів і свиней.

Вплив аграрного сектору на вітчизняну економіку визначається й питомою вагою населення, що проживає у сільській місцевості, а також працює у сільському, лісовому і рибному господарствах України, у його загальній чисельності. Частка сільського населення перевищує 30%, а аграрного – становить близько 12% [13]. За цими показниками Україна знаходиться приблизно на рівні країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), але перевершує країни т.зв. «сімки», особливо суттєво – за показником частки зайнятих у сільському, лісовому і рибному господарствах, який там майже вшестеро нижчий.

Усе це дозволяє стверджувати, що аграрний сектор України є надзвичайно важливою і вагомою складовою її національного господарського комплексу.

Зазначене також підтверджується й даними щодо ролі агропродовольчого комплексу в зовнішній торгівлі держави та формуванні її платіжного балансу. Зокрема, за даними Державного комітету статистики України частка агропродовольчого експорту в загальному експорті товарів протягом останніх років незначно коливається навколо позначки у 20% (зокрема, в 2011 р. вона становила майже 19%). Стабільно зростає частка експорту й у внутрішньому виробництві агропродовольчої продукції: у 2005 р. вона становила 13,5%, а в 2010 р. – уже понад 24%. Відповідно, Україна стає все помітнішою у сфері виробництва й експорту агропродовольчої продукції у глобальних масштабах. Протягом усього періоду незалежності наша країна стабільно входить до першої десятки країн-світових виробників ячменю, гречки, соняшнику, картоплі, цукрового буряка і до першої двадцятки виробників пшениці, кукурудзи, ріпаку, молока [4].

Вагомі результати, які Україна має в агропродовольчому виробництві, обумовлюють експортну спеціалізацію. Так, на світовому ринку Україна ста-

більшо є нетто-експортером сільськогосподарської продукції. Зокрема, за даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization – FAO (ФАО)), впродовж 1992–2009 рр. Україна щороку входила до 20 країн-лідерів щодо експорту соняшникової олії, ячменю, ріпаку, насіння соняшнику, пшениці, кукурудзи та сухого молока.

При цьому присутність України на зовнішніх ринках продовольства щороку зростає. Україні нині відводиться чільне місце й у всіх провідних міжнародних прогнозах розвитку світової агропродовольчої системи, особливо ринку зерна. Так, Міністерство сільського господарства США називає Україну серед найперспективніших світових експортерів продовольства, зокрема пшениці, і відмічає, що, незважаючи на домінування у середньостроковому періоді на світовому ринку таких визначних експортерів продовольства, як США, Аргентина, Австралія, Канада та країни ЄС, очікується зростання на ключових агропродовольчих ринках часток Бразилії, Росії, України й Казахстану (щоправда, за умови суттєвого зростання обсягів інвестування у національні аграрні сектори) [14]. Зокрема прогнозується, що частка нинішніх лідерів у світовому експорті пшениці суттєво зменшиться за рахунок зростання до 2019 р. частки України, Росії й Казахстану до 35% (протягом 2007–2009 рр. частка цих країн на світовому ринку пшениці зросла до 22%).

Передбачається також, що експорт кукурудзи з окремих країн колишнього СРСР, насамперед з України, зросте до 2019 р. до 8,4 млн. тонн. Сприятим цьому має, на думку американських аналітиків, покращення ресурсного забезпечення агросфери, зростання відкритості національної економіки та збільшення інвестицій в аграрний сектор. Натомість, серед стримуючих розвиток українського зернового експорту чинників називають комплекс заходів щодо стимулювання розширення внутрішнього виробництва м'яса і скорочення його імпорту.

Усе більше проявляється Україна і як важливий конкурент на міжнародному ринку ячменю. У 2008–2009 рр. Україна була лідером серед світових експортерів цієї зернової культури і за прогнозами на наступне десятиліття збереже таку позицію на цьому ринку.

Взагалі ж, відмітною тенденцією сучасного етапу світового економічного розвитку, на думку багатьох дослідників, є зміщення акцентів з боротьби за ринки збуту агропродовольчої продукції в бік активізації пошуку по всьому світу джерел продовольчого забезпечення.

Так, в аналітичних дослідженнях світового агропродовольчого забезпечення відмічається тенденція посилення конкурентної боротьби за земельні і водні ресурси [5]. Наголошується, що земля і вода не є невичерпними ресурсами. За даними ООН, нині у світі налічується не більше 12% орних земель, які не зайняті лісами і не піддаються ерозії чи опустеленню, а у сільському господарстві більшості країн, що розвиваються, споживається понад 80% води, причому недостатньо продуктивно через застарілість об'єктів зрошувальної інфраструктури.

У цьому контексті все більше зростає інтерес національних урядів і приватних інвесторів до придбання земель у третіх країнах для виробництва основних видів продовольства з метою попередження можливого дефіциту у

власних державах. Водночас у таких (третіх) країнах поряд з очікуванням позитивних ефектів від припливу інвестицій у сільськогосподарську сферу, розширення власного сільськогосподарського виробництва, повнішого насичення внутрішнього ринку і збільшення відповідного експорту посилюються побоювання щодо можливості забезпечення цінової доступності продовольства для власного населення, особливо, для його незаможних верств в умовах агфляції і нестачі коштів для повномасштабної реалізації заходів соціального захисту.

Україна з її могутнім аграрним потенціалом являє безперечний інтерес, який підкріплюється відсутністю у нас дієвих механізмів опору експансії міжнародного капіталу. Треба відмітити, що Україна вже стикається з необхідністю протидії тиску з боку різних міжнародних структур, окремих країн нетто-імпортерів продовольства у зв'язку з прагненням останніх використовувати українське сільське господарство для забезпечення продовольчих потреб. Зважаючи на очевидність подальшого посилення таких процесів, вітчизняному аграрному сектору для реалізації ключової мети його функціонування – забезпечення національної продовольчої безпеки, потрібно не лише формувати стратегію і тактику свого розвитку з урахуванням загальносвітових тенденцій, але й попереджати можливість реалізації ризиків, що при цьому виникають. Такі ризики обумовлюються впливом як національних, так і глобальних чинників і переважною мірою пов'язані з недостатністю фінансових ресурсів в агровиробників, зростанням відкритості вітчизняної економіки на тлі різних змін кон'юнктури світового ринку, експансією великого капіталу (у т.ч. й міжнародного) у сфері аграрного землекористування, неадекватністю механізмів державного регулювання національного продовольчого ринку [10].

Загрозу розвитку агропродовольчого виробництва являє також скорочення споживання продовольства населенням країни і відповідне звуження місткості внутрішнього ринку, яке намітилося у 2009 р. і продовжується нині через уповільнення темпів макроекономічного зростання й низький рівень реальних доходів населення.

Щодо внутрішніх проблем розвитку галузі, то вони багато в чому зумовлені її тривалим незадовільним станом. У порівнянні з іншими секторами національної економіки агропродовольча сфера досить відчутно відстає не лише за темпами розвитку, але й за фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням та оплатою праці.

Так, динаміка індексу фізичного обсягу виробництва (відносного показника, який відображає динаміку величини вироблених матеріальних благ порівняно з базисним періодом і показує, у скільки разів збільшилася вартість виробленої продукції без урахування впливу динаміки цін) свідчить, що у 2010 р. сільське господарство зросло порівняно з 2000 р. на 28%, тоді як уся економіка – на 62%, а переробна промисловість – на понад 70% [7].

В принципі, це – загальносвітова тенденція, коли темпи розвитку сільського господарства, як і добувної промисловості, є нижчими порівняно з несиловими галузями. Значно небезпечнішим є те, що ціни на сільськогосподарську продукцію за цей же період зросли в 1,4 раза менше, ніж у цілому по національному господарському комплексу, що свідчить про суттєве відставан-

ня аграрного сектору в інфляційних перегонах та, відповідно, про «вимивання» фінансових ресурсів з аграрного виробництва.

У 2011–2012 рр. тенденція посилення диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси, необхідні для її виробництва, лише загострилася. Так, індекс цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження, які використовуються у сільському господарстві, у 2011 р. зріс порівняно з попереднім роком на 19%, тоді як ціни сільгоспвиробників зросли на 15%, у першому ж кварталі 2012 р. ціни реалізації сільгосп-підприємств зросли на 8%, натомість ціни придбання – на 13%.

Усе це зумовлює нестабільність і погіршення фінансового стану сільгоспвиробників, зниження інвестиційної діяльності в галузі. Так, незважаючи на те, що в 2011 р. інвестиції в основний капітал у сільському господарстві зростали, галузі не вдалося відновити докризовий (2008 р.) рівень інвестування (відставання становило понад 20%), що є особливо небезпечним у зв'язку з деградацією матеріально-технічної бази сільського господарства. Ситуацію ускладнюють фінансові проблеми на державному рівні, традиційно слабка доступність кредитних ресурсів для аграріїв, відсутність ефективної системи страхування урожаїв.

На додаток до зазначеного фінансова ситуація в аграрному секторі країни час від часу додатково дестабілізується заявами та діями чиновників щодо запровадження квотування, заборони експорту окремих видів сільськогосподарської продукції (за відсутності реалістичного балансу їх внутрішнього споживання і виробництва), негласними розпорядженнями про перешкоджання вивозу такої продукції. Це призводить не лише до втрат вітчизняних виробників і недоотримання валютних надходжень державою, але й до послаблення конкурентних позицій та зниження статусу країни як прогнозованого й надійного гравця на світовому аграрному ринку.

Проблемна ситуація склалася й у сфері матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Протягом 2007–2011 рр. кількість тракторів в усіх категоріях господарств зменшилася на 2%, а зернових комбайнів – на 6%. Різниця між показниками вартості основних засобів у 1990 р. та 2010 р. в сільському господарстві була майже вдсятеро меншою, ніж в економіці в цілому. Навіть зважаючи на певне заниження вартості основних засобів у сільському господарстві (внаслідок відсутності їх дооцінки з поправкою на інфляцію), такий розрив можна вважати важливим показником занепаду цієї ресурсної складової аграрного виробництва.

Звертає на себе увагу й показник вартості 1 робочого місця, інакше – фондоозброєності, який у сільському господарстві катастрофічно впав навіть з поправкою на зазначену вище недооцінку основних засобів у галузі. У 1990 р. сільське господарство відставало за цим показником від решти галузей національної економіки на 10%, а в 2011 р. – вже майже на 90%.

До того ж, вкрай несприятлива ситуація спостерігається у сфері оплати праці найманих робітників у сільському господарстві. Якщо у 1990 р. оплата праці в галузі була лише на 5% нижчою за середньомісячну по всій економіці, то в 2011 р. – вже на майже третину. Усе це, у свою чергу, зумовлює відставання галузі й за рівнем продуктивності праці.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що сільське господарство й агропродовольче виробництво – надзвичайно важливі складові національного господарського комплексу України, що мають значний потенціал розвитку, повномасштабна реалізація якого передбачає забезпечення збалансованості в розвитку аграрної й інших пов'язаних з нею галузей вітчизняної економіки, подолання аграрним сектором накопичених протягом тривалого періоду фінансових проблем, а також формування ефективних механізмів протидії негативному впливу глобального середовища.

1. *Андрійчук В.Г.* Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. *Дем'яненко М.Я., Гудзь О.Є., Стецюк П.А.* Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія і практика): Монографія. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.
3. *Пасхавер Б.Й.* Продовольчий баланс у глобальному і національному вимірах // Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: Монографія / О.В. Шубравська, Л.В. Молдаван, Б.Й. Пасхавер та ін.; За ред. д-ра екон. наук О.В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – С. 106–163.
4. *Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Крисанов Д.Ф., Прокопенко К.О.* Агропродовольче виробництво у 1990–2009 рр.: тенденції розвитку // Економіка АПК. – 2010. – №9. – С. 46–51.
5. *Сельскохозяйственное развитие и продовольственная безопасность: Доклад Генерального секретаря ООН* // www.un.org.
6. *Стан сільського господарства: Експрес-інформація Державної служби статистики України* // www.ukrstat.gov.ua.
7. *Статистичний щорічник України за 2010 рік.* – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 559 с.
8. *Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій: Монографія / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко, М.М. Кропивко та ін.; За ред. П.Т. Саблука, М.Ф. Кропивко.* – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 450 с.
9. *Шпичак О.М., Боднар О.В.* Ціна і ціноутворення на агропродовольчу продукцію: Навч. посібник. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 238 с.
10. *Шубравська О.В.* Сучасні ризики розвитку агропродовольчого виробництва і ринку // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – №5. – С. 48–54.
11. *Юрчишин В.В.* Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. – К.: Наукова думка НАН України, 2009. – 366 с.
12. 2010 Data Now Available // FAOSTAT // faostat.fao.org.
13. *FAO Statistical Yearbook 2007–2008* // www.fao.org.
14. *USDA Agricultural Projections to 2019* // www.usda.gov.

Стаття надійшла до редакції 11.06.2012.